ФОНЕТИКА

Це розділ мовознавчої науки, який *вивчає звуковий склад* мови: походження, характеристику звуків, закони їх поєднання у звуковому потоці.

Звук — мінімальна неподільна одиниця мовлення, що є результатом складної артикуляційної діяльності людини. *Артикуляція* — це робота мовного апарата: бронхів, гортані, піднебіння, голосових зв'язок, язика, губ та ін. Звук має певні акустичні особливості і з боку мовця, і з боку того, хто сприймає мовлення. На письмі звуки передаються літерами (буквами).

Буква — письмовий знак в алфавіті будь-якої мови. Переважно він відповідає певному звукові. *Алфавіт* — система графічних знаків, які передають звуковий склад слова.

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ

Буква	Назва	Буква	Назва	Буква	Назва
Аа	[а]	**Іі**	[і]	**Тт**	[те]
Бб	[бе]	**Її**	[йі]	**Уу**	[у]
Вв	[ве]	**Йй**	[йот]	**Фф**	[еф]
Гг	[ге]	**Кк**	[ка]	**Хх**	[ха]
Ґґ	[ґе]	**Лл**	[ел]	**Цц**	[це]
Дд	[де]	**Мм**	[ем]	**Чч**	[че]
Ее	[е]	**Нн**	[ен]	**Шш**	[ша]
Єє	[йе]	**Оо**	[о]	**Щщ**	[ща]
Жж	[же]	**Пп**	[пе]	**Ьь**	[м'який знак]
Зз	[зе]	**Рр**	[ер]	**Юю**	[йу]
Ии	[и]	**Сс**	[ес]	**Яя**	[йа]

В українському алфавіті 33 букви. Літера — *ь* — звука не позначає, вона вживається як знак пом'якшення для попередніх приголосних: станьмо [*ста́н'мо*], прокиньтесь [*прокúн'тес'*], польська [*по́л'с'ка*]. Серед графічних знаків є ще такий знак — (ʼ). Він називається апостроф. Не позначаючи жодного звука, він передає тверду роздільну вимову двох приголосних звуків: *м'яч* [*мйач*], *зв'язок* [*звйазо́к*], *полум'я* [*по́лумйа́*].

Голосні та приголосні звуки утворюються внаслідок роботи органів мовлення. Повітряний струмінь, потрапляючи в дихальне горло з легенів, доходить до голосових зв'язок, котрі, коливаючись, створюють голос із певним забарвленням — тембром. У ротовій порожнині повітряний струмінь може зустрічати на своєму шляху різні перешкоди, які утворюють шум.

Під час творення голосних звуків повітряний струмінь не зустрічає перешкод, а голосові зв'язки напружені. Голосні звуки української мови: [*і*], [*и*], [*е*], [*у*], [*о*], [*а*]. На письмі їх відтворюють відповідні літери — *і, и, е, у, о, а, я, ю, є, ї*.

Звертаємо увагу, що літера *ї* завжди передає два звуки [*йі*]: їжак — [*йіжа́к*], заїзд — [*зайі́зд*]. Літери *я, ю, є*, залежно від позиції в слові, можуть передавати то два звуки [*йа*], [*йу*], [*йе*], то один із м'якістю попереднього приголосного [*'а*], [*'у*], [*'е*]. Так, один звук ці літери передають, якщо стоять відразу після приголосного: сяду — [*с'а́ду*], люди — [*л'у́ди*], синє — [*си́н'е*].

Два звуки вони передають у таких випадках:

— на початку слова: яма — [*йа́ма*], Юля — [*йу́л'а*], Ємен [*йе́мен*];
— у середині та в кінці слова після літери на позначення голосного звука, після апострофа та м'якого знака: маятник — [*ма́йатник*], б'ють — [*бйут'*], Васильєв [*васи́л'йеў*].

Для утворення приголосних звуків струменеві повітря доводиться долати перешкоди, у результаті чого виникає шум. За-

уважимо: літера *щ* (*ща*) завжди позначає два звуки [*шч*]: щока [*шчока́*], дощ [*дошч*]. Є в нашій мові характерні звуки [*д͡ж*] [*д͡з*] [*д͡з'*], які на письмі передаються двома літерами *д* і *ж* (*де* і *же*) та *д* і *з* (*де* і *зе*): бджола [*бд͡жола́*], дзвоник [*д͡звóник*], ґедзь [*ґед͡з'*].

Приголосні звуки сучасної української літературної мови характеризуються таким чином:

за участю в їх творенні голосу й шуму;

за наявністю чи відсутністю пом'якшення.

Якщо у творенні звука голос переважає над шумом, — такі приголосні називаються *сонорними*. Це — [*р*], [*р'*], [*л*], [*л'*], [*н*], [*н'*], [*в*], [*м*], [*й*]. Усі інші називаються *шумними*. Серед шумних розрізняємо дзвінкі (у них шум переважає над голосом) та глухі (утворюються лише шумом). Дзвінкі та глухі приголосні утворюють пари:

дзвінкі: [*б*], [*д*], [*д'*], [*ж*], [*з*], [*з'*], [*ґ*], [*г*], [*д͡ж*], [*д͡з*], [*д͡з'*];

глухі: [*п*], [*т*], [*т'*], [*ш*], [*с*], [*с'*], [*к*], [*х*], [*ч*], [*ц*], [*ц'*], [*ф*].

Увага! В українській мові глухий приголосний [*ф*] не має пари серед дзвінких.

Особливістю сонорних приголосних [*в*] та [*й*] в українській мові є їх здатність вимовлятися як короткі голосні [*ў*] та [*і*] відповідно. Це можливе у таких позиціях:

на початку слова перед приголосним: взяти — [*ўз'а́ти*], йти — [*іти*];

у середині слова після голосного перед приголосним: вовк — [*воўк*], займенник — [*займéн:ик*];

у кінці слова після голосного: ходив — [*ходи́ў*], синій — [*сúн'іў*].

За наявністю чи відсутністю пом'якшення усі приголосні нашої мови поділяються на тверді, м'які та пом'якшені.

До твердих належать усі приголосні, крім [й]. Цей приголосний звук завжди м'який. Отже,

- [б] [в] [г] [ґ] [д] [ж] [з] [к] [л] [м] [н] [п] [р] [с] [т] [ф] [х] [ц] [ч] [ш] [д͡ж] [д͡з];
- [д'] [з'] [л'] [н'] [р'] [с'] [т'] [д͡з'] [ц'];
- [б'] [в'] [г'] [ґ'] [к'] [м'] [п'] [ф'] [х'] [ч'] [ш'] [д͡ж'].

Звернімо увагу на знаки м'якості (') та пом'якшення (ʼ), які вживаються у фонетичній транскрипції.

Голосні та приголосні звуки української мови схарактеризовані як окремі, ізольовані звуки. У процесі мовлення відбуваються звукові зміни, зумовлені або впливом сусідніх звуків, або наголошенням, або позицією звука в мовному потоці.

Так, голосні [*а*], [*і*], [*у*] в нашій мові вимовляються чітко, незалежно від наголошеної чи ненаголошеної позиції: [*хáма*], [*лíн'ійа*], [*бурундýк*].

Голосні [*е*], [*и*] в ненаголошеній позиції завжди взаємонаближаються [*е*^{и}], [*и*^{е}]: [*се*^{и}*ло́*], [*жи*^{е}*м':á*].

Голосний [*е*] в ненаголошеній позиції може наближатися до [*і*] — [*е*^{і}]. Це буває лише у випадку, коли попереду [*е*] стоїть м'який приголосний [*й*]: краєвид [*крайе*^{і}*вúд*], до Києва [*докúйе*^{і}*ва*].

Голосний звук [*о*] у ненаголошеній позиції може наближатися до [*у*]. Таке наближення можливе лише тоді, коли у наступному складі є наголошений звук [*у*] або [*і*]: [*мо*^{у}*л'ýс'а*], [*го*^{у}*р'íти*].

АСИМІЛЯЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ

Приголосні звуки у процесі мовлення зазнають серйозних змін, оскільки вплив сусіднього звука може бути настільки

сильним, що зовсім змінює якість того. Таке явище називається уподібненням, або асиміляцією (від лат. assimilatio — уподібнення).

Уподібнення за глухістю, тобто оглушення дзвінкого приголосного перед наступним глухим, — у нашій мові спостерігається нечасто і буває лише частковим. Його маємо лише на початку слова у префіксах: безсмертя — [бе^{и}з^{с}мéрт'а], надходять — [над^{т}хóд'ат'], відпочинок — [в'ід^{т}почúнок]. Повним таке оглушення буває в кількох словах у середині слова: легко — [лéхко], вогко — [вóхко], кігті — [к'íхт'і], нігті — [н'íхт'і], дьогтю — [д'óхт'у].

Вплив дзвінкого на глухий приголосний, тобто одзвінчення, — більш послідовний процес в українській мові: просьба — [прóз'ба], лічба — [л'і͡ждба], вокзал — [воґзáл], молотьба — [молод'бá], рюкзак — [р'уґзáк].

Зміни приголосних спостерігаємо також, коли «сусідами» є шиплячий та свистячий приголосний, наприклад, [ж] і [ц], [ш] і [ц'], [ш] і [с] або [т] і [ч], [т'] і[с']: на доріжці — [нàдо^{ш}р'і́з'ц'і], на дошці — [надóс'ц'і], б'єшся — [бúéс':а], Вітчизна — [в'íч:úзна], намагаються — [нàмагáйуц':а].

До звукових змін належать такі процеси, як чергування та спрощення. Ці зміни треба знати, бо вони є не лише фонетичними процесами, але й пов'язані з правилами орфографії. Розглянемо лише найважливіші.

ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ

Чергування [о], [е] з [і]

Характерним для української мови є чергування [о], [е] з [і]. У сучасній мові воно пов'язане із відкритим / закритим складом. Для його показу слово можна не записувати фонетичною транскрипцією, оскільки цей процес закріплений на письмі. Отже: *Харк**о**ва / Харк**і**в, ст**о**ла / ст**і**л, п**е**чі / п**і**ч, н**о**чі / н**і**ч*. Як бачимо, у першому слові кожної пари голосні [о] або [е] маємо у відкритому складі, голосний [і] — у закритому складі другого слова: Чернігова [че^{и}р|н'і|г**о**|ва] / Чернігів [че^{и}р|н'і|г'**і**ў], берегти [бе|р**е**^{и}|гти] / беріг [бе^{и}|р'**і**г].

Це правило має кілька винятків, коли в закритому складі маємо звуки [е] чи [о]:

- у звукосполученнях *еле, ере, оро, оло* (так зване повноголосся): *з**ел**ен, б**ер**ег, м**ор**оз, г**ол**од*; хоча це чергування наскільки сильне, що інколи поширюється й на повноголосся (*б**ер**еза / б**ер**із, г**ол**ова / г**ол**ів, б**ор**ода / б**ор**ід*);
- у словах із звукосполукою *ор* та *ол* (сучасне *ов*), де звук [о] походить із давніх ъ (короткий звук [о]) або ь (короткий звук [е]): *торг, борг, повний, вовк, шовк, жовтий*;
- у запозичених словах: *Мирон, Антон, атом, шофер, шифер, азот*; ***хоча** Федір / Фед**о**ра, колір / кольору*;
- у складних словах типу *водовоз, водонос, хлібороб, бензовоз*, ***але** всюдихід*;
- у словах із суфіксами *-тель* та *-ень*: *учи**тель**, вихова**тель**; спрощ**ень**, відхил**ень***;
- у російських прізвищах із суфіксом *-ов*: *Маяк**ов**ський, Пешк**ов**ський, Сидор**ов**, Денис**ов***;
- у родовому відмінку множини деяких іменників: *оз**е**ра / оз**е**р, в**о**ди / в**о**д* (так зване явище граматичної аналогії, коли відмінювана форма «вирівнюється» за більшістю граматичних форм).

Увага! У сумнівних випадках слід звертатися за допомогою до шкільних або вишівських підручників чи до орфографічних словників, де вказані форми слова.

Чергування [о], [е] з нулем звука [ø]

Таке чергування теж закріплене на письмі: *сон / сну, березень / березня, хлопець / хлопця, молодець / молодця*. Не відбувається чергування у таких словах: *лоб / лоба, рот / рота, мох / моху*.

Можна простежити ще чергування голосних:

- *е // о: шести / шостий, чернетка / чорний;*
- *о //а: ломити / ламати, котити / качати;*
- *о // и: кров / кривавий, брови / чорнобривий;*
- *е // и: зберу / збирáти, витерти / витирáти, смерть / умирáти, відперу / відпирáти*.

Увага! Це чергування пов'язане з орфографічним правилом: у коренях *тер / тир, бер / бир, мер / мир, пер / пир, дер / дир* пишемо літеру *и*, якщо після кореня стоїть наголошений суфікс *á*.

Можна простежити цілий ряд чергувань голосних у спільнокореневих словах: *зберу / збирати / збір / брати / збори — е // и // і // ø // о*.

ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ

До найпоширеніших належить чергування [г][к][х] // [ж][ч][ш] // [з][ц][с]: *друг / дружба / друзі, козак / козаче / козацький, горох / горошина / у горосі*. Чергування [г][к][х] // [з][ц][с] є специфічно українським, тому слід дотримуватися змін у слові: *поріг / на порозі, наука / науці, кожух / у кожусі*.

Поширеними в українській мові є такі чергування приголосних:

- *д // дж: сидіти / сиджу, ходити / ходжу;*
- *т // ч: котити / кочу, світити / свічу;*
- *с // ш: писати / пишу, косити / кошу;*
- *ст // шч* (орфографічно *щ*): *чистити / чищу* [*чи́шчу*], *мостити / мощу* [*мо̯шчу́*].

Слід звернути увагу на чергування губних приголосних зі сполукою 'губний + *л*' (*б // бл, в // вл, п // пл, ф // фл, м // мл*): *губити / гублю, ловити / ловлю, купити / куплений, графити / графлять, зломити / зломлений*.

У спільнокореневих словах можна простежити низку чергувань приголосних і голосних: *допомога / допомагати / поміч / зміг / можу / не в змозі* — чергування приголосних: *г // ж // з // ч*; чергування голосних: *о // а // і*.

СПРОЩЕННЯ

Це звуковий процес, що полягає в усуненні, «викиданні» із мовного потоку одного приголосного у сукупності трьох чи чотирьох. Процес спрощення теж пов'язаний із правописом. Більшість випадків його закріплено на письмі, тобто не треба вдаватися до транскрипції: *проїзд — проїзний, швидкість — швидкісний, щастя — щасливий, стелити — розіслати*.

Спрощення може відбуватися лише у вимові, але на письмі не відбиватися. Це простежуємо, як правило, у словах іншомовного походження: гігантський [*г'іга́н'с'кий*], контрастний [*контра́сний*] та под. Можливим є таке і в українських словах: шістнадцять [*ш'існáдз'ат'*], у поїздці [*ў_по̯їз'ц'і*].